

DANIEL BOĆKOWSKI

**POLSKA, ZSRR I ROSJA W XX W.
- PRZEGLĄD PIŚMIENNICTWA POLSKIEGO
ZA LATA 2003–2006 (WYBÓR)**

W ciągu ostatnich lat na krajowym rynku księgarskim ukazał się cały szereg ciekawych i ważnych publikacji dotyczących tzw. spraw wschodnich, w tym stosunków polsko-radzieckich w czasie II wojny światowej oraz kilka monumentalnych prac dotyczących Rosji carskiej. Pragnę je dziś przybliżyć w postaci minirecenzji ułożonych w porządku chronologicznym. Za punkt odniesienia przyjąłem podaną przez wydawnictwo datę wydania, choć wiem, że nie zawsze jest to adekwatne do faktycznego czasu ukazania się danej pozycji. Wydawnictwo podaje dla ułatwienia nabycia ewentualnej pozycji – większość wydawnictw posiada już swoje księgarnie internetowe. Zdaję sobie sprawę, że prezentowany przegląd nie jest pełny, niemniej jednak opracowanie takie powinno pomóc wielu historykom w pracach bibliograficznych.

2003

1. Stanisław Ciesielski, *Studia z dziejów Europy Wschodniej 2. Rosja-Czeczenia. Dwa stulecia konfliktu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, „Historia” CLXVI, Wrocław 2003, ss. 398. Książka składa się z trzech części. Pierwsza, obejmująca epokę Rosji carskiej, pokazuje mechanizm i metody kolonizatorskiego

zniewolenia Czechenów i ich walkę o wolność, przy czym najwięcej miejsca poświęcono wojnie kaukaskiej. Część druga traktuje o okresie panowania radzieckiego. Autor stara się w niej zaprezentować nie tylko najbardziej znaną tragedię deportacji Czechenów, ale także, w znacznie szerszym zakresie, całokształt antyczecheńskich poczynań władz radzieckich. Opisuje przejawy oporu Czechenów i rozpaczliwe próby utrzymania narodowej tożsamości. W części trzeciej przedstawia najnowszą fazę konfliktu rosyjsko-czecheńskiego, będącą następstwem ogłoszenia niepodległości Republiki Czecheńskiej w 1991 r. i walki przeciw niej ze strony Federacji Rosyjskiej.

2. Ahmed Rashid, Dżihad. *Narodziny wojującego islamu w Azji Środkowej*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2003, ss. 321. Praca Ahmeda Rashida omawia sytuację polityczną i społeczną panującą w byłych radzieckich republikach Azji Środkowej: Tadżykistanie, Uzbekistanie, Kirgistanie, Kazachstanie i Turkmenistanie, które w sposób dość nieoczekiwany odzyskały niepodległość. Do dziś nie potrafią one sobie poradzić zarówno z problemami społecznymi i ekonomicznymi, jak i coraz silniej odradzającym się islamem, islamem radykalnym za sprawą jego krzewicieli, pochodzących głównie z wahhabickich i deobandyjskich środowisk Arabii Saudyjskiej, Afganistanu i Pakistanu. Jak zauważa autor pracy, postkomunistyczne reżimy Azji Środkowej, a zwłaszcza prezydent Uzbekistanu, brutalnie prześladują islam w swoich krajach. Represje wobec religii, korupcja elit politycznych i skrajne ubóstwo ludności tego regionu doprowadziły do powstania w państwach środkowoazjatyckich podatnego gruntu dla zbrojnego fundamentalizmu islamskiego. W omawianej pracy autor stara się przybliżyć czytelnikowi sytuację panującą w tych krajach w latach 90. XX w. W części pierwszej omawia dzieje islamu od chwili jego powstania do czasów nam współczesnych. W części drugiej charakteryzuje główne ugrupowania islamskie działające w Azji Środkowej od 1991 r.: Islamską Partię Odrodzenia, Hizb ut-Tahrir oraz Islamski Ruch Uzbekistanu. Omawia też perspektywy rozwoju w Azji Środkowej idei dżihadu oraz rolę, jaką w kształtowaniu się sytuacji na tych ziemiach odgrywają Rosja, Chiny, Stany Zjednoczone i Pakistan.

2004

1. *Rosja XX wiek. Od utopii komunistycznej do rzeczywistości globalistycznej*, red. J. Złotowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, ss. 184. Zdaniem J. Złotowskiego, cywilizacyjna specyfika Rosji polega na sprzecznym

połączeniu przywiązania do tradycji z poszukiwaniami innowacyjnych sposobów rozwoju. W ciągu ostatnich dziesięcioleci w społeczeństwie rosyjskim stopniowo kumulowało się napięcie między partyjno-kierowniczą nomenklaturą a narodem. Jednocześnie to społeczeństwo – z ponurym uporem i za cenę ogromnych ofiar – stworzyło potężne, unitarne państwo, likwidując na długi czas narodowy i regionalny separatyzm. Przyglądając się uważnie strukturze rosyjskiego życia na samym początku trzeciego tysiąclecia, można dostrzec, że nie uległa ona zasadniczym zmianom. Dziś – jak czytamy we wstępie – trudno jeszcze zauważyć różnicę między „planową” władzą biurokratów sprzed 1991 r., a późniejszym rynkowym „sabatem” urzędników. Książka składa się z czterech części. W pierwszej autorzy zaznają kolejno z sytuacją społeczno-ekonomiczną i polityczną w Rosji na przełomie wieków, rewolucją 1905–1907 roku oraz zmianami w państwowym i społecznym ustroju kraju. Przy okazji omawiane są reformy Piotra Stołypina. W części drugiej szeroko omówiony został rozwój gospodarczy Rosji po 1917 r., ze szczególnym uwzględnieniem gospodarki Rosji w warunkach przejścia do zasad rynkowych. W części trzeciej przedstawione zostały społeczno-polityczne zmiany imperium rosyjskiego „od Lenina do Putina”. Kolejno przeczytać możemy o początkach Rosji bolszewickiej, istocie stalinizmu, drugiej wojnie światowej, destalinizacji, epoce Chruszczowa i Breżniewa, podstawowych instytucjach politycznych ZSRR w latach 60. i 70., początkach pierestrojki, kryzysie radzieckiego socjalizmu w latach 1990–1991, początkach przemian rynkowych i związanych z tym „osobliwościach” rosyjskiej prywatyzacji, kryzysie konstytucyjnym i politycznym 1993 r., zarysie nowego systemu politycznego po uchwaleniu Konstytucji FR z 1993 r., problemach narodowościowych i konflikcie czeczeńskim, wyborach parlamentarnych i prezydenckich 1995–1996, kryzysie 1998 r. oraz głównych kierunkach polityki drugiego prezydenta FR. Część czwarta pracy zawiera „duchowe drogowskazy współczesnej Rosji”, rozumiane jako ewolucja od kultu idei do priorytetów ogólnoludzkich.

2. Giampaolo R. Capisani, *Nowe państwa Azji Środkowej*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004, ss. 360. Niniejsza praca stanowi próbę kompleksowego przybliżenia czytelnikom współczesnej sytuacji państw powstałych na gruzach byłych republik radzieckich Azji Środkowej. Giampaolo Capisani wyszedł tym problemom naprzeciw. Zebrał i zaprezentował niezwykle bogaty materiał informacyjny o Tadżykistanie, Uzbekistanie, Kirgistanie, Kazachstanie i Turkmenistanie z okresu tworzenia się tych państw, pierwszych lat ich niepodległości oraz czasów reform i przemian. Praca składa się z pięciu

rozdziałów, w których omówione zostały kolejno byłe republiki radzieckie. W każdym rozdziale autor przedstawia sytuację polityczną danej republiki, jej obszar i ludność, historię, gospodarkę, kulturę i religię. Każda część kończy się obszerną bibliografią tematu, dotyczącą republiki. Dodatkowo, w poszczególnych rozdziałach, omawia historię islamu, współczesne problemy polityczne Afganistanu oraz sytuację panującą w chińskiej prowincji Sinciang oraz w Ujgurskim Regionie Autonomicznym. Pracę kończy kolejna bibliografia tematu oraz indeks wybranych haseł.

2005

1. Elaine Einstein, *Anna Wszechrosji. Życie Anny Achmatowej*, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2005, ss. 308. Oparta na wspomnieniach, listach i wywiadach biografia Anny Achmatowej (1889–1966), „carycy” poezji rosyjskiej i jednej z najbardziej fascynujących kobiet epoki. Na jej twórczości odcisnęły swoje piętno wszystkie przełomowe wydarzenia w Rosji pierwszej połowy XX w. One też są tłem opowieści o jej niezwykłym życiu. Jeden z krytyków literackich tak napisał o tej książce: „Z najnowszej świetnej biografii Anny Achmatowej, wydanej w czterdziestolecie śmierci, wyłania się portret pełen przeciwieństw. Obraz kobiety silnej i kompletnie niepraktycznej, porzucającej kolejnych mężczyzn swego życia i... dbającej o nich, autorki lirycznych wierszy miłosnych i proroczej poezji narodowej. Nie mniej zaskakujące były czasy, w których żyła: od szalonego Sankt Petersburga sprzed rewolucji po poniżające lata terroru i głodu; od przychylności władz po strącenie w niebyt słynnymi słowami Żdanowa, że jest »jedną z przedstawicielek reakcyjnego literackiego bagna«. Opowiadając o bohaterce, brytyjska pisarka stworzyła pasjonującą panoramę Rosji XX w., splecioną z niezwykłych losów niezwykłych ludzi, w tym Mariny Cwietajewej, Osipa Mandelsztama, Aleksandra Błoka, Sergiusza Jesienina i ich poezji komentującej świat wewnętrzny i zewnętrzny. Udało jej się coś rzadkiego: po tę książkę mogą spokojnie sięgnąć także ci, którzy wierszy nie czytają: wchłoną je między radościami i dramatami Achmatowej jak »samo życie«, którym dla niej były”.

2. Jurij Afanasjew, *Groźna Rosja*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005, ss. 286. Jurij Afanasjew był jednym z najważniejszych ideologów opozycji komunistycznej w okresie gorbaczowskiej pierestrojki. Dziś krytycznie spogląda na to, co robi Putin. W prezentowanej książce zamieścił „skondensowany” zarys dziejów Rosji, rosyjskiej myśli społecznej i filozofii, które wywarły zasadniczy wpływ na to, czym

jest dzisiaj odradzające się imperium. Prezentowany przez autora bogaty materiał faktograficzny, wnikliwa analiza mentalności narodowej, diagnoza procesów społecznych z pewnością ułatwią zrozumienie „fenomenu rosyjskiego” i realną ocenę zagrożenia, jakie stanowi ono dla Polski, Europy i świata. Współczesna Rosja to kraj, który próbuje sobie poradzić z biedą i anarchią. Niestety, zdaniem Afanasjewa, wszelkie próby reform nie przynoszą widocznych przemian. Autor proponuje odejście od stereotypowych zachowań władców rosyjskich i otwarcie na świat. Próbuje także ocenić realne zagrożenie, jakie Rosja stanowi dla Polski i Europy.

3. Stanisław Ciesielski, *GUŁag w radzieckim systemie represji 1930–1953*, seria: Raporty Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich i Willego Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, ss. 56. Niniejsza praca stanowi swoiste podsumowanie roli, jaką odegrały obozy pracy przymusowej w radzieckiej polityce represyjnej. Autor w niezwykle zwięzły sposób charakteryzuje w poszczególnych rozdziałach radziecki system penitencjarny do 1929 r., przebudowę systemu w latach 1929–1934, ostateczne uformowanie się Gułagu (polityka karna, więziennictwo, obozy, zesłania, działalność obozów pracy przymusowej w latach wojny (1941–1945) oraz apogeum systemu obozowego lat 1945–1953. W ostatniej części pracy niezwykle cenne są zestawienia statystyczne, dotyczące rozmiarów represji.

4. *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, pod red. Piotra Chmielcowa, IPN, Rzeszów – Warszawa 2005, ss. 248. Praca ta stanowi pokłosie konferencji naukowej zorganizowanej w Przemyślu w 2003 r. Znalazło się w niej 14 artykułów: T. Bereza pisze o obrazie czerwonarmisty na okupowanych ziemiach polskich (1939–1941) w dokumentach, wspomnieniach i relacjach; J. Węgiński opisuje zachowanie wybranych oficerów konspiracji polskiej w Małopolsce Wschodniej aresztowanych w latach 1939–1941; R. Wnuk omawia dzieje ZWZ na Wołyniu w latach 1939–1941; Z. K. Wójcik okupację i konspirację w regionie przemysłowym (1939–1941); E. Trela-Mazur pisze o sowieckim systemie oświatowym na ziemiach wschodniej Polski na przykładzie Wydziału Oświaty Ludowej we Lwowie; W. Bonusiak przedstawia przemiany ekonomiczne w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1941; G. Hryciuk – przemiany demograficzne w Galicji Wschodniej; A. Głowacki – formy, skale i konsekwencje sowieckich represji wobec Polaków w okresie okupacji 1939–1941; R. Dzwonkowski omawia represje wobec polskiego duchowieństwa katolickiego pod okupacją sowiecką; K. Kaczmarek opisuje represje sowieckie wobec działaczy Stronnictwa

Narodowego; S. Kalbarczyk przedstawia swoje badania nad losami polskich parlamentarzystów, represjonowanych przez władze sowieckie; P. Chmielowiec – ostatnie tygodnie sowieckiej okupacji Przemyśla w maju i czerwcu 1941 r. O sytuacji na północno-wschodnich ziemiach II RP, zajętych przez ZSRR, pisze zaledwie dwóch autorów: J. Milewski omawia okupację sowiecką Białostoczczyzny, zaś P. Niwiński – warunki powstania i funkcjonowania polskiej konspiracji na Wileńszczyźnie w latach 1939–1941. Pracę kończy indeks osobowy.

5. *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*, wybór i opracowania Wojciech Włodarkiewicz, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2005, ss. 283. Niniejsza praca składa się z dwóch zasadniczych części: dokumentów oraz relacji i wspomnień. W części pierwszej znalazły się dokumenty dotyczące współpracy niemiecko-sowieckiej oraz ogólnej sytuacji ZSRR od czerwca 1921 do 17 września 1939 r. Złożyły się na to meldunki polskich attache wojskowych, protokoły z posiedzeń Komitetu Obrony Państwa, protokoły z narad i konferencji, odbywających się w Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych oraz opracowania dotyczące sytuacji militarnej w ZSRR i zdolności operacyjnych Armii Czerwonej. Część druga zawiera głównie niepublikowane relacje i wspomnienia, wydobyte z archiwów w Polsce, Rosji i Wielkiej Brytanii. Wśród autorów publikowanych relacji i wspomnień znaleźli się m.in.: Edward Śmigły-Rydz, Kazimierz Sosnkowski, Kazimierz Fabrycki, Kazimierz Grabisz, Wacław Stachiewicz, Józef Jaklicz, Marian Smoleński oraz Felicjan Sławoj-Składkowski i Józef Beck. Pracę kończą: indeks osobowy, indeks miejscowości oraz fotokopie fragmentów kilku cytowanych w pracy dokumentów.

6. Beata Szubtarska, *Ambasada polska w ZSRR w latach 1941–1943*, Warszawa 2005, Wydawnictwo DiG, ss. 205. Praca Beaty Szubtarskiej składa się z 8 rozdziałów, aneksu zawierającego imienny spis pracowników ambasady z lat 1941–1943, bibliografii oraz indeksu osobowego. Ma układ rzeczowy, którego ramami czasowymi są daty powstania i formalnej likwidacji placówki. W rozdziale pierwszym autorka stara się omówić tło polityczne stosunków polsko-radzieckich w latach 1941–1943, stanowiące jeden z najważniejszych elementów wpływających na funkcjonowanie placówki oraz faktyczną możliwość niesienia pomocy setkom tysięcy polskich zesłańców. Autorka opisuje w nim kolejne etapy ewolucji wzajemnych stosunków polsko-radzieckich, osadzając w tym obrazie kolejno: Józefa Retingera (pierwszego nieformalnego organizatora ambasady polskiej w ZSRR), Stanisława Kota i Tadeusza Romera. W dalszej części rozdziału prezentuje kontrowersje wokół niejednoznacznych uregulowań

kwestii granicznej w umowie Sikorski-Majski, skomplikowaną rolę Retingera w procesie oficjalnego nawiązywania stosunków polsko-radzieckich, kontrowersje wokół wyboru Stanisława Kota na ambasadora, jego odejście z placówki i skomplikowane próby znalezienia odpowiedniego człowieka na jego miejsce. Bardzo interesująca jest część rozdziału poświęcona T. Romerowi i jego roli w odtworzeniu działalności opiekuńczej ambasady. W kolejnych rozdziałach autorka omawia kwestie organizacyjne i personalne ambasady oraz najistotniejsze problemy polityczne, z którymi musiała się borykać ambasada polska w ZSRR, ze szczególnym uwzględnieniem działalności politycznej ambasadora Kota. W oparciu o archiwalia i listy znajdujące się w posiadaniu rodziny Romerów, omawia losy ambasady po objęciu jej przez T. Romera. W dalszej części książki opisuje kolejno pracę konsularną (ze szczególnym uwzględnieniem prowadzonej przez ambasadę polityki paszportowej), działalność opiekuńczą, rolę ambasady w kwestii organizacji armii polskiej w ZSRR (ze szczególnym uwzględnieniem współpracy na linii ambasada-sztab główny), działalność informacyjną i propagandową, jak również finansowe i ekonomiczne kwestie sprawnego funkcjonowania placówki. W ostatnim rozdziale w sposób skrótowy omawia procedury likwidacyjne ambasady, okoliczności opuszczenia przez pracowników ambasady granic ZSRR oraz kwestię reprezentowania polskich interesów w ZSRR przez poselstwo Australii. Pracę kończy obszerny aneks pracowników Ambasady polskiej w ZSRR, którzy przewinęli się przez placówkę w latach 1941–1943.

7. Piotr Łossowski (przy współudziale Broniusa Makauskasa), *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1939–1944*, IH PAN, Warszawa 2005, ss. 185. Praca składa się z trzech części, w których zamieszczono w sumie sześć artykułów: pięć autorstwa P. Łossowskiego i jeden B. Makauskasa; całość poprzedza wstęp A. Koryna. W części pierwszej, „Próba integracji”, P. Łossowski omawia powstanie (1933) i działalność Związku Państw Bałtyckich, nazywanego też czasem Ententą Bałtycką. W części drugiej, „Zniewolenie”, znalazły się dwa artykuły. Pierwszy dotyczy wprowadzenia do państw bałtyckich sowieckich baz wojskowych jesienią 1939 r., drugi – agresji ZSRR na państwa bałtyckie latem 1941 r. W najobszerniejszej trzeciej części pracy, zatytułowanej „Nazistowskie przesiedlenia”, znalazły się trzy artykuły. W dwóch pierwszych P. Łossowski omawia kolejno: zupełnie nieznaną w polskiej historiografii kwestię przesiedlenia Niemców z państwa bałtyckich w 1939/1941 r. oraz przesiedlenia ludności na samej Litwie w czasie II wojny światowej. Mało kto dziś pamięta, że przesiedlani z Litwy, Łotwy i Estonii na wyraźny rozkaz Hitlera Niemcy stanowili prawdziwą elitę intelektualną wśród niemieckich grup narodowych zamieszkałych na

terenach, które trafiły na mocy układu Ribbentrop-Mołotow do rosyjskiej strefy wpływów. Trzeci artykuł, autorstwa B. Makauskasa, poświęcony jest ekspulsji Żydów oraz wysiedlaniu Litwinów z okupowanej przez III Rzeszę Suwalszczyzny od zimy 1939 do lata 1941 r. Pracę kończy indeks osobowy. Autorzy zamieścili też trzy mapki konturowe, będące uzupełnieniem artykułów.

8. David. E. Murphy, *Co wiedział Stalin. Dlaczego Stalin nie wierzył w atak Niemiec na Związek Radziecki*, Wydawnictwo Amber, Warszawa 2005, ss. 280. Praca ta stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, dlaczego Stalin, mimo docierających ze wszystkich stron informacji o nieuchronnym ataku III Rzeszy na ZSRR, zachowywał się tak, jakby z zupełnie niezależnych źródeł był pewien, że ów atak nie nastąpi. Autor rozprawia się z wieloma mitami narosłymi wokół tego tematu, w tym z tezą, że bezczynność Stalina wobec szykowanego ataku na ZSRR wynikała z braku dokładnej wiedzy, kiedy tenże ma nastąpić oraz szykowania swojego kontruderzenia. Dokumenty i opracowania przywoływane w pracy Murphy'ego, zdaniem autora, w sposób nie budzący wątpliwości świadczą o tym, że czas uderzenia na ZSRR był Stalinowi doskonale znany, jednak nie zrobił on nic, aby przygotować swoich dowódców do wojny obronnej. Praca składa się z 22 rozdziałów, w których autor kolejno omawia najważniejsze działania rosyjskich służ wywiadowczych oraz agentów, służące zebraniu informacji o możliwym ataku niemieckim na ZSRR. Pracę kończą 4 dodatki, zawierające m.in. opis organizacji i działania radzieckiego wywiadu, listy Hitlera do Stalina, listę rozstrzelanych bez sądu w październiku 1941 roku wysokiej rangi dowódców radzieckich, a także wykaz rosyjskich szpiegów i ich przełożonych. Do pracy dołączony został wykaz źródeł oraz indeks osobowy.

9. Krzysztof Buchowski, *Szkice polsko-litewskie, czyli o niełatwym sąsiedztwie w pierwszej połowie XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe „Grado”, Toruń 2005, ss. 217. Prezentowany zbiór studiów jest owocem ponad dziesięciu lat zainteresowań autora dziejami stosunków polsko-litewskich w pierwszej połowie XX w. Większość tekstów powstała w rezultacie poszukiwań materiałów do innych badań. Do zbioru trafiło ich dziesięć. Dotyczą one idei „spolonizowanych Litwinów w retoryce litewskiego ruchu narodowego, genezy Litwy Środkowej, losów Związku Wyzwolenia Wilna w międzywojennej Litwie oraz dziejów polskiej prasy w państwie litewskim, stosunku państwa litewskiego wobec ludności polskiej od września 1939 do czerwca 1940 r. oraz przesiedlaniu ludności polskiej z Litwy etnicznej w latach 1945–1947”. W książce znalazły się też artykuły poświęcone Stanisławowi Narutowiczowi oraz roli Tadeusza Katelbacha w stosunkach polsko-litewskich. Pracę kończy indeks nazwisk.

2006

1. Simon Sebag Montefiore, *Potiomkin. Księżę książąt*, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2006, ss. 728. Jest to, napisana niezwykle barwnym językiem, doskonale udokumentowana, biografia ulubionego faworyta carycy Katarzyny II, Grigorija Potiomkina, autorstwa brytyjskiego dziennikarza i pisarza, który zastąpił, też wydaną wcześniej po polsku przez Magnum, książką *Stalin – dwóch czerwonego cara*. Potiomkin był postacią wyjątkową w historii Rosji, bohaterem najsłynniejszych historii miłosnych, politykiem i wizjonerem. Montefiore opisuje jego losy na tle XVIII-wiecznej Rosji, pełnej dworskich intryg, przepychu, burzliwych romansów i zakulisowych intryg dyplomatów. Jeden z mitów na temat Potiomkina Montefiore obala w sposób bezdyskusyjny: nigdy nie budował on potiomkinowskich wiosek.

2. Edward Radziński, *Aleksander II. Ostatni wielki car*, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2006, ss. 496. Barwna biografia wielkiego cara-reformatora, który zniósł poddaństwo i usiłował wprowadzić Rosję do Europy. Historię niezwykle, gwałtownie przerwanożycia władcy imperium Romanowów autor przedstawia na tle wspaniałej panoramy epoki. Książka, napisana z niezwykłą pasją, jest także interesującym studium władzy i terrorizmu, którego zapowiedź przyniosły czasy panowania Aleksandra II. Aleksander II stanowi czwartą część serii biografii, zatytułowanej *Rosyjska tragedia*. Jej bohaterami są Mikołaj II, Grigorij Rasputin i Józef Stalin – twórcy i ofiary wielkiego historycznego dramatu, który rozegrał się w Rosji w pierwszej połowie XX w.

3. Richard Pipes, *Rosja carów*, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2006, ss. 376. Jest to pierwsza część trylogii poświęconej historii Rosji, wydana jednak w Polsce jako ostatnia. Wcześniej ukazały się *Rewolucja rosyjska* i *Rosja bolszewików* (Magnum 2005). W *Rosji carów* Pipes przedstawia rozwój państwa rosyjskiego od jego początków w IX w. do końca XIX w. W pierwszej części pracy autor omawia genezę ustroju patrymonialnego, którym była Rosja pod rządami kolejnych dynastii. Za najbardziej charakterystyczne cechy tego ustroju uważa brak jakichkolwiek czynników samoograniczających władzę cara wobec państwa i jego poddanych. Autor podkreśla, że państwo opierające się na tym specyficznym reżimie nie zostało narzucone z góry. Ono rozwijało się, stopniowo ograniczając wszelkie swobody społeczeństwa, aż do władzy niemal absolutnej. Wzorcem monarchii patrymonialnej jest dla Pipesa księstwo moskiewskie. Na jego przykładzie pokazuje ewolucję absolutyzmu od spraw ekonomicznych do

politycznych. Ekspansywnemu rozwojowi imperium „na zewnątrz” towarzyszy równie silna ekspansja „wewnętrzna”, gdzie władza cara (ojca i suwerena oraz zwierzchnika cerkwi prawosławnej) jest absolutna i niezaskarżalna, gdzie władca może dowolnie rozporządzać życiem, mieniem i duszą poddanych. Demontaż państwa patrymonialnego poprzedzały, zdaniem autora, wprowadzane stopniowo reformy. Niestety, zamiast równowagi między państwem a społeczeństwem, doprowadziły one do wszechogarniającego chaosu. W drugiej części książki Pipes analizuje życie codzienne, mentalność, położenie, poglądy polityczne głównych grup społecznych: chłopstwa, dwоряństwa, kupców i przemysłowców oraz opisuje ściśle podporządkowanie instytucji Kościoła państwu. Omawia też sytuację panującą w rosyjskiej gospodarce, przemyśle i handlu. Pod koniec pracy pisze o tworzeniu się inteligencji, podkreślając jej stopniową radykalizację. Podkreśla też, że walka z terrorem rewolucyjnym zaowocowała powstaniem państwa policyjnego, zaś sam system represji został przejęty i udoskonalony przez bolszewików.

4. *Pisarz na wojnie. Wasilij Grossman na szlaku bojowym Armii Czerwonej 1941–1945*, opracowanie Antony Beevor i Luba Winogradowa, tłum. Maciej Antosiewicz, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2006, ss. 408. Jest to wyjątkowy w swej treści reportaż wojenny, opisujący walki, jakie toczyła Armia Czerwona w czasie Wojny Ojczyźnianej. Jego autorem jest Wasilij Grossman – pisarz i korespondent wojenny „Krasnoj Zwiezdy”. Materiał do książki oparty został na notatkach pisanych przez autora na gorąco na linii frontu w latach 1941–1945. Jest to niezwykle żywy i plastyczny obraz dramatycznych zmaganiań na froncie wschodnim od niemieckiej agresji na Związek Radziecki w czerwcu 1941 r. aż do zdobycia Berlina w kwietniu 1945 r. Ponieważ Grossman był najczęściej wysyłany właśnie tam, gdzie działo się coś istotnego, zebrał relacje ze wszystkich najważniejszych wydarzeń długiej wojny na wschodzie, m.in. z kotła kijowskiego, obrony Stalingradu i zwycięstwa na Łuku Kurskim. Zwykle udawało mu się uzyskać najlepszy materiał, o którym inni korespondenci mogli tylko pomarzyć. Dzięki wielkiej odwadze, Grossman zdobywał zaufanie frontowych żołnierzy i dowódców, dzięki czemu udawało mu się przeprowadzać długie wywiady w warunkach bojowych. W czasie pobytu w Stalingradzie wybrał się nawet na zasadzkę z jednym z radzieckich snajperskich asów, Anatolijem Czechowem z 62. Armii. Część jego zapisków nigdy nie została opublikowana, gdyż były albo zbyt drażliwe ze względów politycznych albo, w opinii cenzorów, zbyt drastyczne dla obywateli radzieckich. Znany brytyjski historyk i pisarz, Antony Beevor, wydobył je na światło dzienne i łącząc z fragmentami artykułów z „Krasnoj

Zwizdy”, listów i ze wspomnieniami ludzi współczesnych Grossmanowi, stworzył przy współpracy tłumaczki Luby Winogradowej przejmujący obraz wojny.

5. Martha Schad, *Córka Stalina*, Wydawnictwo Świat Książki, Warszawa 2006, ss. 384. Jest to napisana w sposób niezwykle ciepły romantyczna historia Swietłany Allilujewej – jedynej córki Stalina. Jej matka popełniła samobójstwo. Jej ojciec na dziesięć lat uwięził jej ukochanego. Z ZSRR uciekła do USA, kolejne małżeństwa kończyły się porażką. Mimo to, obok tragedii, zaznała w swym niezwykłym życiu także i chwile wielkiego szczęścia. Autorka przeprowadziła wiele rozmów, aby poznać i opisać dzieje tej zagadkowej kobiety, prywatne życie dyktatora i innych przywódców partii komunistycznej oraz kulisy „domu”, w którym wychowywały się dzieci największego i najkrwawszego dyktatora XX w. W książce M. Schad kolejno przybliży czytelnikowi postać matki Swietłany – Nadzieży Allilujewej, pierwszą, tragiczną miłość, jaką był Aleksiej Kapler, zawarte przez Swietłanę w Rosji małżeństwa, jej przyjaźń z Sergo Berią, życie w cieniu apodyktycznego ojca, losy braci Swietłany, koniec terroru po śmierci ojca, podróż do Indii i ucieczkę z Delhi, wyjazd do Europy a następnie do USA, losy jej męża Wesley’a W. Petersa, powrót do ojczyzny oraz jej losy w kraju, gdzie – jak pisze autorka – poszukiwała ona prawdziwej wiary i klasztornej ciszy. Pracę kończy bibliografia tematu i indeks osób.

6. Anna Politkowska, *Druga wojna czeczeńska*, Wydawnictwo „Znak”, Warszawa 2006, ss. 234. Jest to ostania wydana w Polsce praca zamordowanej przez nieznaną sprawców jednej z najwybitniejszych rosyjskich dziennikarek śledczych, pracującej dla „Nowej Gazety”, uczestniczki negocjacji w teatrze na Dubrowce. Praca ta stanowi pokłosie wielu miesięcy dziennikarskiego śledztwa oraz podróży po walczącej z wojskami rosyjskimi republice. Autorka przedstawia w niej obraz bezsensownej wojny, gdzie nie ma, bo nie może być, zwycięzców, są natomiast coraz liczniejsze ofiary: Czeczeni i Rosjanie. Praca, poprzedzona rozmową tłumaczki, Ireny Lewandowskiej, z Siergiejem Kowalowem na temat tragedii w Biesłanie, składa się z dwóch części. W części pierwszej („Życie na wojnie. Zwyczajne. Czeczeńskie”) autorka opisuje wojnę w Czeczenii oczami ludności czeczeńskiej, kończąc ją powszechnie znaną sprawą pułkownika Budanowa. W części drugiej („Życie na tyłach wojny. Współczesne. Rosyjskie”) omawia sytuację panującą na terenach „ustabilizowanych”, gdzie panami życia i śmierci ludzi są oficerowie rosyjscy lub miejscowe milicje czeczeńskie i gdzie równie często od kul giną Czeczeni, jak i rosyjscy żołnierze. Pracę kończy tekst poświęcony tajemniczej śmierci byłego czeczeńskiego prezydenta Aśłana Maschadowa.

7. *Armia Czerwona w przededniu najcięższej próby, Materiały z posiedzenia Głównej Rady Wojennej i wyższej kadry dowódczej Armii Czerwonej w dniach 23–31 grudnia 1940 roku*, wstęp, tłumaczenie i opracowanie Janusz Budziński, Czesław Grzelak, Zygmunt Matuszczak, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2006, ss. 334. Składające się na niniejszą pracę stenogramy publikowane są w Polsce po raz pierwszy. Referaty i wystąpienia zostały zgrupowane w pięciu tematycznych częściach i ułożone w tej kolejności, w jakiej zostały wygłoszone. W pracy zamieszczono wstęp, uwagi do tekstu, wykaz skrótów, spis referatów i wystąpień oraz aneks, w którym znalazł się imienny spis uczestników narady i informacja o grach operacyjno-strategicznych, jakie odbyły się po naradzie. Ze względu na objętość materiału całość podzielono na dwie części. Jest to pierwszy tom zbioru. Znalazły się w nim wystąpienia ludowego komisarza obrony marszałka Timoszenki, meldunek szefa Sztabu Generalnego gen. K. A. Mierieckowa wraz z dyskusją nad przedstawionymi przez niego tezami, a także referaty dowódcy Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego generała G. K. Żukowa (o współczesnej operacji zaczepnej) i szefa Głównego Zarządu Wojsk Lotniczych generała P. W. Ryczagowa (siły powietrzne w operacji zaczepnej). Prezentowane w niniejszej książce materiały ukazały się na początku lat 90. drukiem w ramach serii Wielikaja Otieczestwiennaja (t. 12, 1–1, Moskwa 1993, *Na kanunie wojny, Materiały sowieszczenia wyższego rukowodiaszczego sostawa RKKa 23–31 diekabria 1940 g.*, pod red. W. A. Zołotariewa). Pracę kończą: indeks osobowy i geograficzny.

8. David R. Marples, *Historia ZSRR od rewolucji do rozpadu*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 2006, ss. 385. Praca ta stanowi swoiste uzupełnienie wznowionej po raz czwarty przez Ossolineum w 2005 r. pracy Henryka Bazyłowa *Historia Rosji*, w której okres 1917–1991 dopisał Paweł Wieczorkiewicz. Składa się z jedenastu rozdziałów, w których autor kolejno omawia sytuację poprzedzającą wybuch rewolucji 1917 r., przewrót październikowy i komunizm wojenny, okres NEP-u (1921–1928), kolektywizację i uprzemysłowienie, wielki terror lat 30., radziecką politykę zagraniczną w okresie międzywojennym, wielką wojnę ojczyźnianą i jej skutki dla ZSRR i Europy Środkowo-Wschodniej, politykę wewnętrzną za czasów Chruszczowa, ZSRR w epoce breżniewowskiej, ze szczególnym uwzględnieniem polityki zewnętrznej, opartej o „doktrynę Breżniewa” w Europie Wschodniej, okres krótkich rządów J. Andropowa i K. Czernienki oraz epokę M. Gorbaczowa (aż do rozpadu ZSRR w wyniku puczu sierpniowego 1991 r.). Pracę kończą rozważania autora na temat współczesnej Rosji – od jej upadku w czasach B. Jelcyna do odrodzenia gospodarczego,

politycznego i militarnego w okresie prezydentury W. Putina. Pracę kończy wykaz skrótów, obszerna bibliografia tematu, indeks osobowy i geograficzny.

9. Krzysztof Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006, ss. 469. Celem pracy jest rekonstrukcja i analiza mitów, wzajemnego postrzegania oraz stereotypów, występujących w relacjach polsko-litewskich w kluczowej pierwszej połowie XX w. W omawianym okresie skryształizował się w oczach Litwinów zdecydowanie negatywny wizerunek Polaków i Polski, pojawiły się także bardzo nieprzychylnie polskie opinie o Litwie i Litwinach. Niniejsza książka składa się z czterech rozdziałów i zakończenia. W rozdziale pierwszym omówione zostały źródła mitów, stereotypów i uprzedzeń w stosunkach polsko-litewskich na przełomie XIX i XX w. Ukazano mity towarzyszące rozwojowi litewskiego ruchu narodowego i genezę polskiej, przeważnie negatywnej, reakcji na to zjawisko. W rozdziale drugim omawiana jest mitologia konfliktu z okresu pierwszej wojny światowej i lat 1918–1922, która miała ogromny wpływ na postrzeganie drugiej strony oraz silnie zaciążyła na całokształcie wzajemnych stosunków w pierwszej połowie XX w. W rozdziale trzecim znajdziemy opis oraz analizę mitów i wzajemnego postrzegania w latach międzywojennych, które utrwaliły podziały i umocniły negatywne postrzeganie się obu stron. Kluczowym mitem, który autor przytacza w tym rozdziale jest idea odzyskania Wilna, która kształtowała narodową tożsamość Litwinów. Dodatkowo w rozdziale autor omawia i analizuje cechy narodowe stereotypowo przypisywane przez Polaków i Litwinów drugiej stronie. W rozdziale czwartym omówione zostały wzajemne wizerunki Polaka i Litwina powstałe w latach II wojny światowej od września 1939 do lipca 1944 r., oparte na najgłębiej zakorzenionych mitach i stereotypach albo skrajnie wyidealizowanych, albo skrajnie wyostrowionych. Pracę kończą: aneks zawierający wybrane przez autora rysunki satyryczne polskie i litewskie, piętnujące najbardziej charakterystyczne stereotypy, obszerna bibliografia tematu oraz indeks osobowy.

10. Wojciech Materski, *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Wydawnictwo „Rytm”, Warszawa 2006, ss. 777. Książka ta stanowi swoiste podsumowanie ponad trzydziestu lat badań autora nad problematyką wzajemnych relacji polsko-rosyjskich w XX w. – od odrodzenia się państwowości polskiej do zerwania stosunków dyplomatycznych po ujawnieniu zbrodni katyńskiej. Jej głównym celem jest przybliżenie wzajemnych polsko-sowieckich relacji dyplomatycznych oraz politycznych, jednak autor nie unika omawiania

kwestii gospodarczych, kulturalnych i wojskowych. Praca składa się z osiemnastu rozdziałów, w których kolejno, w układzie chronologicznym, omówione są: odrodzenie się państwa polskiego i jego pierwsze konflikty z bolszewicką Rosją, wojna 1920 r., rozwój wzajemnych stosunków polsko-sowieckich w cieniu układów i traktatów w Genui, Rapallo i Hadze, normalizacja stosunków polsko-sowieckich zakończona uznaniem ZSRR, wschodnia polityka gospodarcza rządu Władysława Grabskiego, polska polityka wschodnia w epoce pomajowej zakończona podpisaniem protokołu moskiewskiego oraz paktu o nieagresji z ZSRR, polityka równowagi realizowana przez J. Piłsudskiego, sytuacja geopolityczna Polski w obliczu rozpadu ładu wersalskiego oraz systemu lokarneńskiego, koniec II RP w wyniku sojuszu niemiecko-sowieckiego oraz aneksja ziem wschodnich, opór społeczeństwa wobec okupanta, represje wobec ludności polskiej, nieudana próba ponownej normalizacji stosunków wzajemnych zapoczątkowana układem Sikorski-Majski oraz reaktywowaniem w ZSRR ambasady polskiej, a zakończona wyprowadzeniem wojsk polskich z ZSRR, likwidacją sieci polskich placówek opiekuńczych i ostatecznym zerwaniem stosunków dyplomatycznych. Całość kończy aneks zawierający zestawienia ministrów spraw zagranicznych Polski, RFSSR, ZSRR i USRR oraz przedstawicieli dyplomatycznych RP w ww. krajach oraz ww. państw przy rządzie RP. Praca zaopatrzona jest w obszerną bibliografię tematu, wykaz skrótów, indeks nazwisk i indeks geograficzny.

11. Dmitrij Wołkogonow, *Lenin. Prorok raj, apostoł piekła*, Wydawnictwo „Amber”, Warszawa 2006, ss. 495. Jest to drugie wydanie pracy D. Wołkogonowa o zmienionym tytule oraz nieco poszerzonej bazie źródłowej. Jest to książka kończąca tryptyk tego autora poświęcony najwybitniejszym postaciom bolszewickiej rewolucji. Wcześniej wydał on biografie Stalina i Trockiego. Jako pełnomocnik Jelcyna, Wołkogonow otrzymał pełny dostęp do archiwum wodza rewolucji, zawierającego tysiące niepublikowanych pism i notatek, stąd też wyjątkowa wartość prezentowanego dzieła. W niniejszej pracy autor stara się zerwać z mitem wielkiego wodza, myśliciela i proroka epoki, pokazując Lenina jako jednego z głównych autorów bolszewickiego terroru; człowieka, który położył podwaliny pod system ludobójstwa, rozwinięty w epoce jego najwierniejszego ucznia Stalina. Wołkogonow odbrażawia Lenina, jasno dając do zrozumienia, że to właśnie on ponosi pełną odpowiedzialność za położenie podwalin pod radziecki Gułag. Praca składa się z siedmiu części. W części pierwszej („Odległe źródła”) autor opisuje początki działalności politycznej Lenina i „odkrycie” przez niego marksizmu. W części drugiej („Mistrz zakonu”) przedstawia Lenina jako teoretyka ewolucji i zwolennika bezwzględnej marszu po władzę, a także sylwetki najwybit-

niejszych „przeciwników” Lenina – Georgija W. Plechanowa i Julija Maratowa. W części trzeciej („Blizna października”) zaprezentowana została droga Lenina do wywołania rewolucji bolszewickiej, poprzedzona rewolucją lutową i nieudanym przewrotem lipcowym 1917 r. Autor opisuje też przebieg bolszewickiego puczu, omawia sposób powołania komisarzy ludowych oraz rozpędzenie konstytuanty. W części czwartej („Kapłani terroru”) znajdziemy nieznane dokumenty, relacje i materiały pokazujące skrzętnie ukrywane oblicze Lania – zwolennika bezwzględного, powszechnego i niczym nie ograniczonego terroru oraz obozów koncentracyjnych, przeznaczonych do eliminowania przeciwników władzy bolszewickiej. W części czwartej („Otoczenie Lenina”) przedstawione zostały sylwetki Trockiego, Stalina, Zinowiewa, Kamieniewa i Bucharina, w części piątej („Jednowymiarowe społeczeństwo”) umacnianie władzy bolszewickiej, walka Lenina z chłopstwem, będącym – jego zdaniem – największym wrogiem rewolucji oraz cerkwią prawosławną, ostatnim bastionem, który przeszkadzał bolszewikom w zdobyciu władzy nad duszami i sercem rosyjskiego ludu. W ostatniej części („Mauzoleum leninizmu”) opisany został stopniowy upadek Lenia: długa choroba i agonia osoby, która nie miała już wpływu na stworzone przez siebie imperium i dopiero po śmierci i zabalsamowaniu (wbrew osobistej woli) ponownie zaczęła odgrywać rolę, do której tak bezwzględnie przez całe życie dążyła – wodza światowej proletariackiej rewolucji. Pracę kończy indeks osobowy.